

TONYA AĞZI SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

A. Mevhibe COŞAR**

ÖZ

Ağız terimi, çoğunlukla *kaba dil*, *halk dili*, *teklifsiz dil* gibi ifadelerle açıklanır; *şive* ile karıştırılır. Ağzların ölçünlü dile oranla gösterdikleri ayrılıklar, çoğu zaman yadırganır. Bunun sebebi, bir kaynağa bağlanmaları noktasındaki eksikliklerdir. Trabzon ili ağzları Eski Türkçe ile ilişkilendirilen ses özelliklerini muhafaza etmesi, Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini taşıması, ünlü ve ünsüzlerin Eski Türkçe ile örtüşmesi, küçük ünlü uyumunun düzensizliği, genizsi n [n̄] sesinin durumu, ek fiilin bağımsız bir kelime gibi hareket etmesi, Uygur Türkçesi metinlerine dayanan ikili fiil kullanımı gibi özellikleri bakımından dikkat çeker. Bu çalışmada söz konusu özelliklerin Trabzon Tonya ağzları için durumu ele alınacaktır. Kaynak olarak Hasan Kalyoncu'ya ait *Trabzon Tonya Ağzının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Sözlüğü* adlı eser ile *Derleme Sözlüğü* kullanılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Tonya ağzı, söz varlığı

ON THE VOCABULARY OF THE TONYA DIALECT

ABSTRACT

The term 'dialect' mostly refers to the concepts of *billingsgate*, *public language*, and *informal language*, and it is often mistaken for the term *accent*. The variances of dialects compared to those of the standard languages are generally found odd. This stems from the lack of firm connections to a source. The dialects of Trabzon draw attention due to its features such as preserving the voice properties which are associated with the Old Turkish Language, displaying the traces of the change and improvements in the Turkish language in different periods throughout history, the same vowel and consonant letters with the Old Turkish Language, the irregularity of labial harmony, the sound of nasal "n" [n̄], the functional verbs acting as lexical words, and the use of dual verbs based on the texts of Uyghur Turkish Language. This study deals with the above mentioned features in relation to Trabzon Tonya dialects based on the following sources: *The Grammatical Properties of Trabzon*

* *Gönderim tarihi: 13.02.2018. Kabul tarihi: 19.04.2018.* Bu çalışma 15.02.2018 tarihinde Tonya ilçesinin düşman işgalinden kurtuluşunun 100. yılı münasebetiyle düzenlenen sempozyumda sunulan "Derleme Sözlüğü'ne Göre Tonya Ağzı Söz Varlığı" adlı çalışmanın geliştirilmesi ile ortaya konulmuştur.

** *Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON.*
mcosar@ktu.edu.tr *ORCID: 0000-0001-9972-9763*

Tonya Dialect and Tonya Dictionary by Hasan Kalyoncu and *Compilation Dictionary* by Turkish Language Association.

Keywords: The Dialect of Trabzon Tonya, vocabulary

Ağızlar Üstüne

Ağız terimi, çoğunlukla *kaba dil*, *halk dili*, *teklifsiz dil* gibi ifadelerle açıklanır; *şive* ile karıştırılır.¹ Ergin'in yaygın ifadesinden mülhem; "bir dilin söyleyiş farklarına dayanan küçük kolları, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz ad"² olarak tanımlanır. Nurettin Demir ise ağız terimi için ayrıntılı bir değerlendirme yaptığı çalışmasında kapsayıcı bir tanıma ulaşır: "Ağız aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir."³

Trabzon Ağızları için Hatırlatma

Trabzon ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları içindeki yeri belirlenmiştir. Bu tasnife göre Türkiye Türkçesi ağızları; Doğu Grubu ağızları, Kuzeydoğu Grubu ağızları ve Batı Grubu ağızları olarak üç ana gruba ayrılmaktadır. Trabzon ve yöresinin içine dâhil olduğu Kuzeydoğu Grubu ağızları da kendi içinde;

I. Grup: Trabzon, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Büyükköy ağızları

II. Grup: Çayeli, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, Fındıklı (Rize) ağızları

III. Grup: Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Gökteş, Camili, Meydancık,

Ortaköy (Artvin) ağızları olarak sınıflandırılmaktadır.⁴

¹ Ağız terimi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Nurettin Demir, "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilgi*, S: 4, 2002, s. 105-116 okunmalıdır.

² Muharrem Ergin, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul 1998, s.10.

³ Demir, *a.g.m.*, s.114-115.

⁴ Trabzon ve yöresinin içine girdiği I. Grup da kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır: 1. Vakfikebir, Akçaabat, Tonya, Maçka, Of, Çaykara ağızları, 2.Trabzon merkez, Yomra, Sürmene, Araklı, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Büyükköy (Rize) ağızları.

Trabzon ili ağızları doğal olarak Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini taşır. Bu bağlamda ölçünlü dilde olmayan eskicil öğelerin varlığı da dikkat çekicidir.⁵ Trabzon ağızları söz varlığı ile ilgili olarak alandan yapılan derlemeler⁶ ve *Derleme Sözlüğü (DS)* önemli veriler içerir. Ancak bugün için *DS*, tez ve makale düzeyinde kimi katkılar ortaya konulmasına rağmen günümüz idari yapılanması bakımından ayıklanmaya ve yeni çalışma ve katkılarla geliştirilmeye muhtaçtır.⁷ Trabzon yöresi ağızları için de *DS*'nin boysal ve bu anlamda idari dökümünün güncellenmesi önem taşımaktadır. Bu da ancak mevcut verilerin toplanması ve yeni derlemelerin yapılması ile mümkün olacaktır.

DS'de Trabzon ağızları söz varlığı, ağırlıklı olarak Akçaabat, Maçka, Denizli-Beşikdüzü-Vakfikebir, Sürmene, Of-Çaykara, Araklı, Yomra ilçe ve köylerinden yapılan derlemelerle temsil olunmaktadır. Bu tabloda Tonya'nın yer almaması düşündürücüdür ancak anlaşılmasız değildir⁸.

Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK. Yay., Ankara 1996, s. 113. Ağızlar sınıflandırılırken çoğu zaman fonetik kimi zaman da leksik elemanlara dayalı çalışmalar yapılmaktadır. Trabzon ağızları üzerine çalışmaları bulunan Brendemoen da şimdiki zaman bağlantı ünlüsüne göre Trabzon ağızlarını üç grupta toplamıştır: 1. Vakfikebir, Akçaabat, Trabzon merkez ve Maçka; 2. Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene; 3. Of, Çaykara, Tonya. Bernt Brendemoen, "Trabzon Ağızlarında Bağlantı Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, s. 19-34. <http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/> [erişim: 10.03. 2018]s.19-34.

⁵ Örnekler için A. Mevhibe Coşar, "Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler", *Karen*, C: 1, S: 1, Trabzon 2015, s. 241-453. Demir'in çalışmasında bu özellikler ve 1. ve 2. ağız yörelerine göre belirlenmiştir. Demir, 1. Ağız yöresi için "Dudak benzeşmesi zayıftır; kurallı denilebilecek biçimde ön sesteki "k" sesleri tonluluşur, "-nl-" sesleri yan yana geldiğinde kurallı bir şekilde "-nn-"ye değişir, işaret zamiri "u"dur, "ğ" sesi erir ve karşılaşan iki ünlü kaynaşarak uzun ünlü hâline gelir" demektedir. İkinci ağız yöresi ile ilgili olarak da "-ı>-i, -u>-i, -ü>-i ses değişimleri; b->p- değişmesi, Eski Türkçenin tonsuz "k-" ünsüzünün korunması, iç seste ünsüz tonlulaşması, yönelme hâli ekinin bulunma hâli yerine kullanılması, çokluk üçüncü şahıs zamirinde çoğunlukla zamir n'si kullanılmaması, akıcı l, m, n, r, ñ (-ng->-n/g->-ø-), v ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri kalınlaştırması ve şart ekinin her türlü ünlüden sonra -sa biçiminde ve kalınlık-incecik uyumunu bozacak şekilde gelmesi" gösterilir. Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, C: I-II-III, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.

⁶ Bu konuda kimi yerel çalışmalar ile akademik ürünler kaydedilmelidir: Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., 1994; Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon*, Volume I-II, Oslo 2001; Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, C: I-II-III, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.

⁷ *Derleme Sözlüğü*, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı için önemli bir başvuru kaynağıdır. Temeli, 1939-1949 yılları arasında yayımlanmış, 1933-1935 yılları arasında derlenen 150 binden fazla kelimeyi içeren *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'ne dayanmaktadır. Bu derlemeden anlam karışıklıkları, madde başı düzensizlikleri gibi eksik ve hatalar yüzünden 1952 yılında gönüllü aydın ve öğretmenlerin katkısı ile 8 yıllık bir çalışma sonucunda 450 bin fiş ilavesi ile 13 ciltlik sözlük oluşturuldu. 1982'de Ek-I cildinin hazırlanması ile bugünkü sözlük ortaya konulmuş oldu. Ali Akar, "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları", *Turkish Studies/ Türkoloji Dergisi* 1, S: 2, 2006, s. 41-53.

⁸ Kaba bir bakışla yalnızca bir kelimenin [yerelması]: 1. Patates (Maçka, Tonya - Tr.) s. 4250 kaydı ile yer aldığı görülür.

Tonya

Tonya konusunda özellikle nüfus ve yerleşimle ilgili bilgi ve yorumları çeşitli kaynaklarda bulmak mümkündür.⁹ Tarihi kayıtlar Tonya'yı farklı idari yapılanmalar içinde gösterir. Muhammet Atmaca, *Tarih İçinde Tonya* adlı kitabında 1583 tarihli Tahrir defterinde Akçaabat'a bağlı bir karye (köy) olarak geçtiğini ifade eder.¹⁰ 1869 tarihli Trabzon Salnamesinde merkeze bağlı bir nahiye olarak gösterilir. 1873 yılında Vakfikebir'in kaza yapıldığı bilgisi yer alırken 1876 tarihli Salnamede Tonya, Vakfikebir kazasına bağlı köyler arasında kayıtlıdır. 1881 tarihli 12. Trabzon Vilayeti Salnamesinden ise tekrar nahiye yapıldığı ve yine Trabzon merkezden idare edildiği anlaşılmaktadır.¹¹ Cumhuriyet devrinde 1954 yılına kadar Vakfikebir'e bağlı bir nahiye olan Tonya, bu tarihte ilçe olmuştur.

Bugün Tonya, Doğu Karadeniz bölgesinde, Trabzon iline bağlı bir ilçe merkezi olup denizden 20 km güneyde, doğudan Akçaabat, batıdan Şalpazarı, kuzeyden Vakfikebir, güneyden ise Torul ile çevrilidir. Kuzeybatıdan Beşikdüzü, güneydoğudan da Maçka ilçeleri ile komşu olan Tonya, 265 kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahiptir.¹²

Bu idari yapılanma, bir yandan 1939-1945 yılları arasında basımı yapılan ve son güncellenmesi 1982 yılında gerçekleştirilen *Derleme Sözlüğü*'nde Tonya'nın neden yer almadığına bir açıklama getirirken diğer yandan da Akçaabat ve özellikle Beşikdüzü- Vakfikebir kaynaklı kelimeleri Tonya adına değerlendirilmesini gerektirir.

⁹ Bryer ve Winfield, Tonya'dan söz ederken iki önemli kayıt düşer; 1380'de. Alexios'un Çepnilere karşı düzenlediği sefere dair bilgilerden ve 1432 yılında Trikomia [Akçaabat] yakınlarındaki Christ Pantokrator manastırına ait yazmada Türkçe adların bulunduğu bahisle Philabonites'in [Harşit] geç 15. yüzyılda Çepnilere mahsus bir yerleşim yeri olduğunu belirterek Tonya'da erken İslamlaşma başladığına işaret ederler. Yirminci yüzyılın başında Tonya'da hiçbir Hristiyan ve hiçbir kilise bulunmadığını ekler ve Osmanlı kayıtlarında Tonyalıların bulunmamasını uzak ve kapalı yaşantılarına bağlarlar. Anthony Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Washington, D.C. 1985, s.156. Atmaca, 1583 tarihli bir belgeye dayanarak o tarihlerde Tonya'nın nüfusunun Kumyatak ve Karaağaçlı ile birlikte 1000 dolayında olabileceğini belirtir. Ödenen vergi çeşitlerinden hareketle Tonya'da 171 haneden 4'ü, Karaağaçlı'da 53 haneden 36'sının Müslüman olmadığını saptar. Bu tarihlerde Trabzon'daki nüfusun yüzde seksenden fazlasının gayrimüslim olduğunu göz önüne alarak Tonya'daki Müslüman nüfusun yoğunluğuna dikkat çeker. Atmaca'ya göre de Tonya'da İslamlaşma süreci öteki bölgelere oranla daha erken başlamış ve 16. yüzyıl sonlarında hemen hemen tamamlanmıştır. Muhammet Atmaca, *Tarih İçinde Tonya*, Tonya Belediyesi Yay., Trabzon 2005, s. 43-44.

¹⁰ "Karye-i Tonya maa mezray-i Kumyatağı ber vech-i serbest tabi-i Akçaabad" Tonya karyesi (köyü) ve Kumyatağı mezarası (ikisi birlikte) serbest tımar olup Akçaabat'a bağlıdır." Atmaca, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹ Atmaca, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹² Atmaca, *a.g.e.*, s.14.

Derleme Sözlüğü'nde Trabzon'dan en çok Beşikdüzü-Vakfikebir'den derlenen kelimeler yer almaktadır. 1982'de hazırlanan ekte de bu hat öne çıkmaktadır. Ancak burada Tonya'nın ayrıca dâhil edilmemesi bir eksiklik olarak yorumlanmak durumundadır. Yine de Tonya şanslıdır. Mehmet Ölmez'in de bir tanıtma yazarak değerlendirdiği¹³ Hasan Kalyoncu'ya ait *Trabzon - Tonya Ağzının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Sözlüğü* adlı eser, yerel bir çalışma olarak önemlidir ve hem *Derleme Sözlüğü*'nün eksikliğini gidermekte hem de karşılaştırma yapmaya elvermektedir.

Tonya Ağzı Söz Varlığı

Burada Hasan Kalyoncu'nun katkıları üzerinden Tonya ağzı söz varlığı nitelikçe bir tasnife tabi tutulmuştur. Gerek Hasan Kalyoncu gerekse Muhammet Atmaca, eserlerinde Tonya ağzının özelliklerine yer vermiş ve söz varlığı üzerinden ses özelliklerine dikkat çekmişlerdir.

Bu noktada Tonya ağzının özellikleri hakkında Türkiye'de ilk derleme faaliyetlerini gerçekleştiren bir isim olarak Ahmet Caferoğlu'nun önemli tespitini tekrar etmek gerekir. Caferoğlu, *Anadolu Ağzıları Konson Değişimleri*" adlı yazısında kelime başındaki *t*- sesi ile ilgili olarak şöyle demektedir¹⁴:

“Kök ve ana Türkçede *d*- olmamakla beraber, tarih gelişmesi sonucunda, kendini kısmen, muhafaza ederek *t*- ile kaynaşmış, yahut eşlik etmeğe mecbur kalmıştır. Klasik yazı dilimizde de bulunan bu durum, Anadolu ağzılarında, tabii olarak, daha geniş bir düzensizliğe yol açmıştır. Karadeniz kıyısı illeri *d*- yerine, asli olan *t*-ye daha fazla eğinti göstermişlerdir. Hatta Trabzon ilinin Tonya kazası, tamimile *t*-yi benimsemiş, *d*-yı ise yadırgamıştır. Daha birçok örnekle tespit edilebilecek olan bu tarihi ve kök Türk *t*-telâffuzu, bugünkü Anadolu ağzıları içinde Trabzon, Rize ve kısmen Ordu illerini, Kendi vatani olarak, kabullenmiş durumdadır.”

Nurettin Demir'in dile getirdiği gibi ağzılar, ölçünlü dilden tam manası ile ayrılmaz. Hatta ayrılığı, temelde ölçünlü dilin kelimelerindeki söyleyiş farklılığının doğurduğunu söylemek mümkündür. Belki de bu, tersinden ölçünlü dilin ağzılardaki çeşitliliği çoğu zaman daha rafine bir sese dönüştürmesi olarak da nitelenebilir. Dolayısı ile ayrılıkların büyük kısmını

¹³ Bkz. Mehmet Ölmez, “Hasan Kalyoncu, Trabzon Tonya Ağzının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Sözlüğü, Tonya 2001, 137 s.”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S: 19, 2009, s. 305-307.

¹⁴ Aynı yazıda Caferoğlu, *b- > p-*, *p- > b-*, *k- > g-*, *g- > k-*, *k-> h-* değişimlerine de dikkat çekmektedir. Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Ağzıları Konson Değişimleri”, *TDAY- Belleten* 1963, s.1-32. Burada Bert Brendemoen'un Muhammet Atmaca'nın da yer verdiği *Tempo* dergisindeki röportajında söylediği şu cümleyi de hatırlamak yerinde olacaktır: “Türkiye'deki şivelerin en ilginç Doğu Karadeniz ağzı. Çünkü ağzıda bir bakıma, Anadolu'da ta 14. yüzyılda konuşulmuş Türkçenin izlerine en net bir biçimde rastlamak mümkün.” *Tempo Dergisi*, S: 47, 23-29 Ekim 1988.

oluşturan bu tür sözcüklerin bir ağız sözlüğünde yer alması konusu da tartışmalıdır.¹⁵ Bu anlamda gerek *Derleme Sözlüğü* (DS) gerek *Tonya Sözlüğü* (TS), ölçünlü dilin sözcüklerine yer vermektedir. Sözlüklerden hareketle sözcüklerin gösterdiği ses ve anlam özellikleri şöyle gruplandırılabilir:

1. Ses ve anlam bakımından ölçünlü dil ile örtüşen kelimeler vardır. Bu örneklerde örtüşmenin bazen söz konusu kelimenin anlamlarından biri ile ilişkili olduğu söylenmelidir.

ablak, arı, çor, denk, elan, ferik, fit, gazel, imece, külek, papara, sahan vb. gibi.

2. Ölçünlü dildeki kelimelerin bölge ağzında çok küçük ses değişiklikleri ile ayrıldığı örnekler vardır. Bunların bir kısmı alıntı kelimelerdir.

avara/avare, cimbiş/cümbüş, furful/firfir comât/ cemaat
istol/ stol, zigamlamak/zükâm, iskütleşmek/ sükut vb.

Bu durum Türkçe kelimelerde de gözlenir, hem ölçünlü dilden hem de bölgedeki diğer ilçelerden ayrılma söz konusudur.

ağal/ ağıl; anca, ancah/ancak, bişki/bıçkı, dayman/daima, ovarmak/onarmak

baldur/baldır, dabah/tabak, kütrum/kötürüm vb.

3. Beşikdüzü-Vakfikebir hattından alınan kelimelerle Tonya Sözlüğü mukayesesinde kelimelerin Tonya'da bulunduğu fakat anlamca ayrılıklar gösterdiği söylenmelidir. Öyle ki bu tür kelimelerin anlam ve ses bakımından Tonya içinde farklı köylere göre de değiştiği olur.

Örneğin “abaşumaz” kelimesi, DS’de ağaç, odun, tahta vb. için “şişmiş, kabarmış” anlamına gelirken TS’de “yağmurun yağması ile toprağın üst kısmının sertleşmesi” anlamında kullanılmaktadır. Benzer şekilde “abazıpka” kelimesinin “dar paçalı pantolon” anlamı, iki ayrı kelime olarak “aba: yelek”, “zıpka: pantolon” anlamları ile Tonya için örneklenmektedir.

ağ bulut: kışın görülen bir yağmur bulutu (DS).

gökte görülen, alçakta bulunan, yağmur getirmeyen bulut (TS).

alamuk: yer yer bulutku gökyüzü (DS).

soğuk ve yağışlı havanın yer yer düzelir olması (TS).

aruklamak: zayıflamak (DS).

zayıflayınca çirkinleşmek(TS).

4. Tonya içinde söylenişi değişen kelimeler de alandan tespit edilmiştir. Örneklerde birinci kelime sözlükten, ikinci kelime alandan alınmıştır:

¹⁵ Ağız sözlüklerinde küçük söyleyiş farkı gösteren ya da yazı dilindeki şekil ve anlamına çok yakın biçimi yer alan sözcükler yadırganmaktadır. Öneriler için bkz. Ali Akar, “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar I”, *Turkish Studies*, C: 4, S: 4, Yaz 2009, s. 1-11 ve Ali Akar, “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar II”, *Turkish Studies*, C: 4, S: 8, Sonbahar 2009, s. 216-224.

çağiris/çarağlis: acı bir sesle çağırma.

evzâ/ezâ: kibrit.

faslak/taslak: yonga parçası.

fotli çapa/gömmeli çabba: çelik-çomakla oynanan bir çocuk oyunu.

gevremek/gevirmek: mısır ekmeğinin kabuğunu ktır ktır yemek, vb.

5. Aynı kavram veya varlığa verilen farklı karşılıklar, dolayısıyla eşanlamlı kelimeler vardır:

paralet/bağluk: inekleri yemliğe bağlamak için kullanılan ip.

vazaglug/uçkurluk: donun uçkur geçirilen bölümü.

tom/tomruk: kısa kütük.

lastera/ketan: örmcek ağı.

Bu bahisteki örneklere bakıldığında aslında ağızdaki anlamlardan birinin ölçünlü dildeki anlamlardan biri ile örtüştüğü görülür. Bu da çoğunlukla ya argodaki anlam ya da sözcüğün alıntı olması ile alakalıdır.

Bir ağız sözlüğünde bu türde kelimelerin varlığı karşılıklı anlaşmada kısmi sorunlara yol açabilir. Ancak asıl büyük ayrımın anlam üzerinde gerçekleştiğini ve bu sebeple çoğu kelimenin konuşucuları tarafından dahi yabancı kelime olarak algılandığını belirtmek gerekir. Hatta çoğu zaman ölçünlü dile mahsus kelimelerin yerel söylenişinin sebeplerinin dahi yabancı etkilerle açıklandığı görülür.

Bu hususta Trabzon yöresi ağızlarının asıl ayırt edici özelliklerinden olmak üzere Türkçenin asli seslerini ve özelliklerini vurgulamak önem kazanmaktadır. Burada Tonya ağızı özelinde zamir çekimi ve ses özellikleri ile ilgili olarak arkaik kullanışları da örnek göstermek yerinde olur.

Sözcüklere Yansıyan Ağız Özellikleri

Türkçede ses uyumu önemli bir ayırt edici özelliktir. Türkçede geç teşekkül ettiği için küçük ünlü uyumu da denilen dil benzeşmesi; düz ünlülerle düz, yuvarlak ünlülerle ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlülerin kullanılmasına dayanır. Bu kuralın ölçünlü dilde de istisnaları olmakla beraber Trabzon ağızlarının çoğunlukla yuvarlaklaşma tarafında olması söz konusu uyuma aykırı örnekler ortaya çıkarmaktadır. Tonya ağızında hem fiil çekimlerinde hem sözcük düzeyinde bu yuvarlaklaşmanın izleri mevcuttur. Bunun sebebi olarak çoğunlukla dudak ünsüzlerini göstermek mümkündür:

abla > abula analık > analuk baluk oti > balık otu dirlik > dirluk,

bilirim > bilirum bildim > bildum çeşme > çoşme vb.

Bugün ölçünlü dildeki *büyük* kelimesi, Eski Türkçedeki *bedük* biçiminden gelmektedir.¹⁶ Eski Türkçeden günümüze yaşanan -d- > -y-

¹⁶ Kelime *bedü-* (büyü-) fiilinden türer. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 302.

değişimini gösteren bu yuvarlaklaşma, kelimenin daha eski bir dönemini yansıtır. Tonya ağızlarında da kelime, *beyuk* şeklinde uyum dışı kullanılan kelimelerden biridir.¹⁷

Benzer şekilde Türkçede kalınlık incelik uyumu yaygındır. Tonya ağızında özellikle yabancı dilden gelen kelimelerde bu uyumun uygulandığını, ancak ilginç biçimde çoğu zaman çeşitli sebeplerle bozulduğunu görmek mümkündür:

kiraz > kirez örneğindeki uyuma sokma çabası iken yapı > yapı, akraba > ekraba,

ramazan > remazan, havlu > havli örnekleri bozulmayı gösterir.

Tonya ağızında Caferoğlu'nun işaret ettiği gibi ünsüz değişimleri de yaygın biçimde eski Türkçe özellikleri gösterir:

k > g ve g > k: gıvrışuk, guci [kız]; kerek, kelmek vb.

b > p ve p > b: babuç > pabuç, bataklık etmek > pataklık etmek

para > bara, pamuk > bambuk,

pekiştirmek > bekiştirmek örneği tam da eski Türkçedeki berk sözcüğüne gitmektedir.

Genizsi n [ñ]Sesinin Gelişimi ve Zamir n'si¹⁸

Sondan eklemeli bir dil olarak Türkçe, değişmeyen söz köklerine ses uyumu kurallarına göre getirilen eklerle yeni kelimeler üretir. “Değişmeyen söz kökleri” ifadesinin istisnası; *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme durumunda görülür. *Bana* ve *sana* biçimleri söz kökündeki ince e ünlüsünün kalınlaşması ile bu değişimi örnekler. Bu durum, Eski Türkçede yönelme ekinin *-ga* olması ve *ben-ge* biçiminin, *genizsi n* sesinin etkisiyle *banga* şekline dönüşmesi ile alakalıdır. İşte burada Trabzon'daki *bağa/sağa* biçiminin açıklaması gündeme gelir.

Genizsi n [ñ]sesinin /g/ lehine gelişimi başka örneklerde de izlenir:

an- > ank- anıl- > angıl- anır- > angır-ansır- > angsır- yenil- > yengil- dinürçi > dingürçi

ng sesinin etkisini ve Tonya yöresinde g tarafında oluşunu asli olarak bulunduğu ön kelimesinden türetilen önlük kelimesinin eğluk/oğluk; dinlekelimesinin diğne-, yenlik kelimesinin yeğnik şeklinde söylenişinde görmek mümkündür.

Bu, Türkçenin Eski Türkçeden beri ayırt edici bir özelliğinin gelişmiş biçimiyle Trabzon ağızındaki kalıntısıdır.

Tonya ağızında zamir çekiminde bu, şu, o işaret zamirlerinin kullanımında zamir n'si denilen ve zamirler ek alırken araya giren n sesinin

¹⁷ Kara çember pek uyar/Konuşalım kim duyar/ Hayde kaçalım yarım/ Sora beyukler duyar” Hasan Kalyoncu, *a.g.e.*, s.43.

¹⁸ Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Vügar Sultanzade, “Bir Daha Zamir n'sinin Kökeni ve Nazal Ünlü Hakkında”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016, S.18, s. 7-16.

kullanılmadığı görülür Her üç sözcükte de beklenen, çokluk ekinden evvel bir zamir *n*'sinin bulunmasıdır. Ölçünlü dildeki bunlar/şunlar/onlar yerine Tonya'da da bular/şular/olar kullanılmaktadır. Bu durum bilindiği gibi tarihî Türk dillerinde; 15-19. yy'lar arasında kullanılan edebi Çağatay Türkçesinde ve günümüzde Çağdaş Uygurca ile Özbekçede de böyledir. Bu dillerde zamir *n*'si görülmez. Tonya'daki bu özelliğin, kuzey-doğu Türkçesinin bir özelliği olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹

Eskicil/Arkaik Kelimelere Örnekler

İçin edatı Anadolu ağızlarının birçoğunda olduğu gibi Tonya ağızında da uçun şeklinde kullanılmaktadır. Nitekim sözcük, sebep/son anlamı taşıyan uç isim kökünden gelmektedir ve her ne kadar Orhun Abidelerinde için şekli olsa da uçun örneklerinin d etairih metinlerde örneklerinin olması arkaik bir yapı ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedir.²⁰

Bugünkü *ol-* fiili Eski Türkçeden 15. yüzyıla kadar, *bol-* şeklinde varlığını sürdürmüştür. *bol-* fiili Tonya ağızında “*umarım ki, olsa, keşke*” anlamında *bolaki* şeklinde kullanılmaktadır.

Benzer şekilde, Eski Türkçede *kaçan* şekli ile Divanü Lügati't-Türk'te zaman zarfı ve yüklem olarak geçen²¹ ve 15. yüzyılda, eski Kıpçak Türkçesinde yine yazılı kaynaklar itibarıyla “*haçan*” şekline dönüşen kelime, Trabzon ağızlarında “*o zaman, -dığı zaman, ne zaman ki*” anlamları ile karşımıza çıkar. Kelimenin bir **ka* zamiri ile ilişkisini anlatan Paşa Yavuzarslan, Kuzey-doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında sıkça rastlanan *haçan* kelimesinin cümleye “*nasıl*”, “*mademki*” anlamı kattığını da ifade ederek Anadolu'da yaygın kullanımına işaret eder Bu konuda ilk çalışmayı yapan Ahmet Temir'den naklen “*Esasında Türkçe bir unsur olan *ka- dan meydana gelen kan-,kay-, kal-, kar- grupları ve onların tâli formları bütün Altay dillerinde yayılmıştır. Fonetik cihetine gelince, bu unsur Uygurcadan sonraki lehçelerin bazılarında Moğolcada ve Tunguzcanın Gold ve Olça lehçelerinde ka- < ha-, ha- şekline girmiş ve Mançu lisanında da ha- < a olmuştur.*” bilgisini paylaşır.²²

DS'de Vakfikebir merkezli verilen “*yönünden, tarafından, -den doğru, -ya doğru, -nın boyunca*” *ağrı* sözcüğü muhtemelen ilk ünlüsü uzun okunan *âri* kelimesidir. Eski Türkçede yön gösterme ekleri, teklik birinci kişi iyelik

¹⁹ Benzer bir değerlendirme için bkz. Ölmez, *a.g.m.*, s. 306.

²⁰ Orhun Abidelerinde için biçimi ile geçen edatla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Vefa Nalbant, “Üçün ve İçin Edatları Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S: 19, 2012, s. 87-94.

²¹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, 5. Baskı, C: I, Ankara 2006, s. 401.

²² Paşa Yavuzarslan, “Anadolu Ağızlarında **ha* (**ka*) Zamirinin Türevleri”, *Türkoloji Dergisi*, C: XI, S:1, 309-320.s.

ekinden sonra +ArU [eb+im+erü: yurduma doğru] şeklinde gelir²³. Eski Türkçedeki yön eklerinin devamı olarak düz anlamında yön göstermek üzere kullanılan arkuru (TS)[Vakfikebir'de afkuru] örnekleri de zikredilmelidir.

İkili Fiil Kullanımı

Trabzon ağızlarının genelinde görülen, çoğu zaman anlatımı kuvvetlendirmek için de başvurulduğu düşünülen *ağlama ağla-*, *söyleme söyle-*, *kazma kazma-* gibi fiiller, Türk dili yadigârlarından takip edilebilen bazı yapılarla benzeşir. Bunların Uygur Türkçesinde *tip tidi* yapısındaki örneklerini bulmak mümkündür. Bunlar Dede Korkut'ta *boy boyla-*, *soy soyla-*, ölçünlü dilde *uyku uyu-*, *yemek ye-* şeklinde görülen yapılarla karşılaştırılmaya müsaittir.²⁴

Kalıp ifadeler

Tonya ağzı söz varlığı, ölçünlü dilden ayrılan birçok kelime²⁵ yanında dilin işlenmişlik düzeyini gösteren deyim ve kalıp ifadelerin varlığı ile de dikkat çekmektedir. Bu anlamda *ayakbağı*, *balyağa*, *birlembir*, *bumbar gibi olmak*, *daldalanmak*, *dal dal aşağı gelmek*, *dalağı dişmek*, *dışarı ayaklı*, *dömbelek atmak*, *elçinmek*, *fis vermek*, *hışlamak*, *dek duru yerden*,²⁶ *imlâğa gelmek*, *zefk etmek*, *gevşesa eti yenir* vb. gibi çok sayıda örnek mevcuttur²⁷.

²³ Aysu Ata, *Orhun Türkçesi*, Ed. Güler Gülsevin – M. Mahur Tulum, AÖF Yay., Eskişehir 2011, s.123-124. Ekin Çepni ağzındaki örnekleri için ayrıca bkz. A. Mevhibe Coşar, “Söz Varlığı Bakımından Çepni Dili Çalışmalarına Bir Yaklaşım”, *Şalpaazarı Tarih-Kültür-İnsan*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon 2017, s. 401-466.

²⁴ Hem isim hem fiil kökü olarak kullanılan sözcüklerin -ikili köklerin- abidelerde “sü süle- (asker sevket-)”; Uygurcada “amgek amgen- (sıkıntı çek-)”, Dede Korkut'ta “soy soyla-, boy boyla-, Divanü Lugati't- Türk'te “bit bitle- (bit ara-),” şeklinde örnekleri ve ayrıntılar için bk. A. Mevhibe Coşar, “Trabzon Ağızlarında Bir Fiil Kullanımı”, *Dil Araştırmaları*, 2010, s. 75-85.

²⁵ Söz gelimi *DS* s. 312'de Vakfikebir kaynaklı olarak yer alan *arı sili*: ikilemesi, “temiz, tertemiz, saf, iyi” anlamlarını taşır. Uygurca sil-i-mek “arınmak, temizlenmek, paklanmak” ve *silig/ k* kelimesine Caferoğlu “arı, temiz, pak, bakire” anlamlarını vermiştir. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2015, s. 205. Batı Türkçesine geçişte kelime sonu –g ünsüzünün düştüğü biliniyor. Eş anlamlılık *sili* kelimesinin *siligden* geldiğini açıkça gösterir. Bu örnekleri artırmak ve açıklamak başlı başına bir çalışma konusudur.

²⁶ Dek duru yerden ifadesinin ilk kısmı ilginç biçimde Divanü Lügati't- Türk'te *tek tur-*: sus-örneği ile ilişkilendirilmeye müsaittir. Muhtemel bir “sessizce, beklenmedik biçimde” anlamına işaret ediyordense denilebilir. Besim Atalay, *Divanü Lügati-t-Türk (Çeviri)*, 5. Baskı, C: IV, Ankara 2006, s.595.

²⁷ *Ayakbağı*: yürümesi geciken çocuk için bir niteleme; *balyağa*: sıkı fıkı dost(Maçka'da balyağ); *birlembir*: birdenbire; *bumbar gibi olmak*: hayvanların çok iyi doymuş olması; *daldalanmak*: Gölgeye yere ya da bir adamın himayesine sığınmak; *dal dal aşağı gelmek*: yavaş yavaş konuya yaklaşmak; *dalağı dişme*: insan ya da hayvanın dalağına vurulunca baygınlık geçirmesi; *dışarı ayaklı*: ahlakı bozuk, kötü kadın; *dömbelek atmak*: takla atmak; *fis vermek*: ihbar etmek; *elçinmek*: vuracakmış gibi yapmak, çocuklar boy ölçüşmek;

Sonuç Yerine

Tonya ağızı söz varlığı; muhtemel alıntı kelimelerle birlikte kapsamlı bir sözlüğe kavuşturulmayı; muhtemelen geçirdiği idari yapılanma süreçleri dolayısı ile dâhil edilmediği *Derleme Sözlüğü* gibi ağızlar söz varlığının tapusu niteliğindeki bir eserde yer almayı fazlasıyla hak etmektedir. Tonya ağızı söz varlığı, kendisini kuşatan coğrafyadan sorgulanmalıdır. *Derleme Sözlüğü*'ne giren kelimeler bakımından sınılanmalıdır. Bu sebeple iyi niyetli ve emek mahsulü bir eser olan Tonya Sözlüğü, *Derleme Sözlüğü*'nde yapılması gereken ayıklama için yol gösterici olacaktır. Alandan yapılacak daha kapsamlı bir derleme faaliyeti²⁸, Tonya ağzının hem Trabzon ağızları hem Anadolu ağızları içindeki yerinin belirlenmesini gecikmeli de olsa sağlayabilir. Böyle bir gayretin en önemli katkısı, konuşucuları tarafından da zaman zaman yadırganan ve kökeni tam olarak açıklanamayan sözcüklere bakışı değiştirecek olmasıdır.

KAYNAKLAR

AKAR, Ali, “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi* 1, S: 2, 2006, s. 41-53.

ATA, Aysu, *Orhun Türkçesi*, Ed. Gürer Gülsevin-M. Mahur Tulum, AÖF Yay., Eskişehir 2011, s.123-124.

ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, 5. Baskı, C: I-IV, Ankara 2006.

ATMACA, Muhammet, *Tarih İçinde Tonya*, Tonya Belediyesi Yay., Trabzon 2005.

BRENDEMOEN, Bernt, “Trabzon Ağızlarında Bağlantı Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992”, s.19-34. <http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/>[erişim: 10.03.2018]

BRYER, Anthony- WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Washington, D.C. 1985, s.156.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2015, s. 205.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

gereklenmek: kendini ağırdan satmak; *hışlamak*: hızlı hızlı solumak; *imlâğa gelmek*: düzenli hale gelmek; *zefk etmek*: yermek, aşağılamak; *gevşesa eti yenir*: iyi huylu sevimli insanlar için kullanılan niteleme sözü vb. Kalyoncu, *a.g.e.*, s. 34-137.

²⁸ KTÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Meligül Günaydın tarafından Bahadır Güneş danışmanlığında “Tonya Ağız İşlevsel Sözlüğü” adı ile derlemeye dayalı bir yüksek lisans tezi tamamlanmıştır.

CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 302.

COŞAR, A. Mevhibe, “Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağzılarında Arkaik Hususiyetler”, *Karen*, C: 1 /, S:1, Trabzon 2015, s. 241-453.

DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağzıları*, C: I-II-III, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.

DEMİR, Nurettin, “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilig*, S: 4, 2002, s. 105-116.

ERĞİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul 1998.

KALYONCU, Hasan, *Trabzon Tonya Ağzının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Ağzı Sözlüğü*, Tonya 2001.

KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması*, TDK. Yay., Ankara 1996.

ÖLMEZ, Mehmet, “Hasan Kalyoncu, Trabzon Tonya Ağzının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Sözlüğü, Tonya 2001, 137 s.”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S: 19, 2009, s. 305-307.

Tempo Dergisi, S: 47, 23-29 Ekim 1988.

Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 2011.

YAVUZARSLAN, Paşa, “Anadolu Ağzılarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri”, *Türkoloji Dergisi*, C: XI, S.1, 309-320.s.